

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)**

Վահրամ Արմենի Կիրակոսյան

Ճարտարապետության և շինարարության հայաստանի ազգային համալսարան, ք. Երևան, ՀՀ
vahramkirakosyan@gmail.com

Հայկական լեռնաշխարհում պահպանվել են բազմաթիվ պաշտպանական կառույցներ, որոնք հիմնականում կառուցվել են ուշ միջնադարում: Հարձակման ռազմավարությունների և զենքերի տեսակների բազմազանությանը համապատասխան մշակվել են արդյունավետ պաշտպանության նոր մեթոդներ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել տեղանքի բնական պաշտպանական պայմաններն առավել նպատակահարմար օգտագործելուն: Դիտարկվել են ժամանակի պահանջմունքներին համապատասխան դրանց հորինվածքների զարգացումը, ձեռք բերած գործառական, ճարտարապետաշինարարական և գեղարվեստական հատկանիշները, որոնք և բնորոշում են հորինվածքների առանձնահատկությունները:

Առանցքային բառեր. *պաշտպանական կառույցներ, ամրոցներ, հայկական ճարտարապետություն, միջնադարյան ճարտարապետություն*

Հայկական լեռնաշխարհում պահպանվել են բազմաթիվ պաշտպանական կառույցներ, որոնք հիմնականում կառուցվել են ուշ միջնադարում, երբ ամբողջ երկրով մեկ տեղի էին ունենում ճակատամարտեր ու զինված ընդհարումներ: Զարմանալի չէ, որ Հայաստանում հաճախ նորոգվում էին հին բերդերն ու դղյակները, կառուցվում նորերը, ամրացվում էին թագավորությունների ու իշխանությունների մայրաքաղաքները, նավահանգիստները, վանքերը և նույնիսկ գյուղական բնակավայրերը: 10-12-րդ դարերում Սյունիքի թագավորությունում հաշվվում էր ավելի քան 40 բերդ ու ամրոց, 48 վանք, իսկ Վասպուրականում 9-րդ դարի վերջում և 10-րդ դարի սկզբում կար 10 քաղաք, 72 բերդ և 115 վանք:

Հայկական լեռնաշխարհում հնուց ի վեր կառուցվել են, այսպես կոչված բերդշեններ՝ շինություններ, որոնք կառուցվում էին բացառապես թշնամու հանկարծակի հարձակումը ետ մղելու համար: Բերդշեններում պաշտպանության կազմակերպումը շատ պարզունակ էր՝ ամբողջապես կախված տեղանքի բնական պաշտպանական առանձնահատկություններից: Սովորաբար դրանք կառուցվում էին զառիթափ լեռների գագաթներին կամ էլ քարային զանգվածներով և ժայռաբեկորներով ծածկված բարձունքների վրա: Հայտնի են դեպքեր, երբ բերդշենները դասավորված են եղել խմբերով, իրար մոտ գտնվող բլուրների վրա և շրջապատել են բարձրում գտնվող գլխավոր բերդշենը, ինչը թելադրված է եղել պաշտպանունակությունը բարձրացնելու անհրաժեշտությամբ [1, էջ 12]:

Ուրարտական ժամանակաշրջանում տարածվեց հարձակման, թեկուզ պասիվ, բայց ավելի կազմակերպված ձևը՝ պաշարումը կամ շուրջկալը: Դրան համապատասխան ընդունվեց պաշտպանության նոր մարտավարությունը՝ երկարատև պաշարման ընդունակ հզոր ամրությունների կառուցման անհրաժեշտությունը: Պաշտպանության հիմքը պարիսպներից և աշտարակներից կատարվող նետաձգությունն էր: Ընդ որում, պաշտպաններն ամրության ամբողջ պարագծի վրա բաշխվում էին հավասարապես (Թեյշեբահինի, Էրեբունի): Հետևաբար, այդ ժամանակվա աշտարակների նշանակությունը որոշ առումով սահմանափակ էր: Որպես կանոն, դրանք դարպասային շինություններ էին, դիտակետեր և պարիսպների հաստացումներ:

Հայաստանում բերդերի պաշարման տեխնիկան նոր զարգացում ապրեց Հելլենիզմի ժամանակաշրջանում: Սառը զենքերից բացի սկսեցին օգտագործել պաշարողական մեքենաներ: Պատմիչների վկայությամբ հայերին ծանոթ են եղել ինչպես պաշտպանողական, այնպես էլ պաշարողական զենքեր, անվանված՝ «բաբան», «պլինկուա», «էշ», և այլն [2]:

Ավերիչ պաշարողական մեքենաների հայտնվելը փոխեց պաշտպանական մարտավարությունը: Պարիսպներին մոտեցող պաշարողական մեքենաների առաջխաղացումը կանխելը պաշարվածների հիմնական խնդիրն էր, այդ նպատակով պարիսպների առջև ստեղծում էին ջրափոսեր և հողապատնեշներ: Գրոհը կասեցնելու առավել նպատակահարմար միջոցը ոչ թե ճակատային, այլ կողային նետաձգություն վարելն էր, ինչը բարձրացրեց աշտարակների դերը և դարձավ դրանց հիմնական խնդիրը: Ստանալով նոր նշանակություն, աշտարակները պարիսպներից ավելի առաջ մղվեցին, բարձրացնելով և դրվելով մեկը մյուսից ավելի մոտ հեռավորության վրա: Ըստ Վիտրուվիոսի, Հայաստանի պաշտպանական կառույցները լիովին արտացոլում են այդ ժամանակվա ամրաշինական արվեստի մակարդակը [3]:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում զենքի զարգացումը պայմանավորեց ամրաշինական կառույցների հետագա կատարելագործումը: Միջնադարյան Հայաստանի զենքերը, ըստ իրենց գործառնության, բաժանվում են երեք խմբի.

- ա) հարձակողական զենքեր՝ նետ ու աղեղ, պարսաստիկ, նիզակ, տեգ, գեղարդ, դաշույն, սուր, թուր, սակր, մուրճ, տապար,
- բ) պաշտպանողական զենքեր՝ վահան, զրահ, օղագրահ, սաղավարտ, հրկիզող, նյութեր,
- գ) պաշտպանական կառույցներ գրավող և քանդող մեքենաներ՝ աստիճան, նետող գործիքներ [4,5]:

Ձենքերի տեսակների բազմազանությանը համապատասխան մշակվեցին հարձակման նոր միջոցներ, կատարելագործվեցին արդյունավետ պաշտպանության մեթոդները: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց տեղանքի բնական պաշտպանական պայմաններն առավել նպատակահարմար օգտագործելուն: Սա հնարավորություն տվեց ամրությունները կենտրոնացնել առավել վտանգավոր՝ հարձակման ենթակա տեղերում, այդ մասերը

գտնվող պարիսպների կրկնակի կամ ավելի շարքերով: Այս եղանակը Հայաստանում կիրառվել է դեռևս հին ժամանակներում, օրինակ՝ Հաջի-Խալիլի ամրությունը համակենտրոն դասավորված պարիսպներից բացի ունեցել է նաև ճառագայթաձևերը, որոնք տանում էին հիմքից դեպի բլրի վրա գտնվող միջնաբերդը [1, էջ 14-15]:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում, հատկապես 10-11-րդ դարերում, կառուցվեցին բազմաթիվ ոչ մեծ բերդեր ու ամրոցներ, որոնք հենակետեր էին ծառայում կամ էլ նստավայրեր էին մանր ֆեոդալների համար: Տարածում գտան նաև աշտարակավոր պարիսպներով շրջապատված վանքերը, որպես երկարատև պաշտպանության կետեր: Դրանից ելնելով, վանքերը նույնպես մտնում են իշխանության և պետության պաշտպանական համակարգի մեջ: Ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում ընդունված էր պաշտպանական գծի օղակաձև համակարգը: Միայն խոշոր բերդերը չէին, որ բերդշենների օրինակով իրենց մատույցներում ունեին ամրացված կետեր: Ֆեոդալական առանձին խոշոր տիրույթներ նույնպես իրենց սահմանների երկարությամբ և ռազմավարական ու առևտրական նշանակություն ունեցող գլխավոր մայրուղիների վրա կառուցեցին միմյանց կապված բերդեր և դղյակներ:

Բազրատունիների ժամանակ Շիրակավանը հյուսիսից պաշտպանվում էր Տիգրիս բերդով, իսկ Անին հարավից պաշտպանված էր Մաղաս բերդով: Սյունիքի իշխանության մայրաքաղաք Կապանի հյուսիսային մատույցները պաշպանում էին հզոր բերդեր Բաղաբերդը և Բաղակուքարը: Կառուցվում էին նաև պահակային հատուկ աշտարակներ, ռազմավարական կարևոր մայրուղիների անցուղարձին հետևելու համար: Դրանք սովորաբար կառուցված էին բարձունքների վրա կամ ուղղաձիգ լանջերին (Լոռիբերդ): Այդպիսի շինությունների բարձրությունը մեծ չէր, բայց բավարար էր շրջակայքը վերահսկելու համար: Դեբեդ և Ախթալա բերդերի կիրճերի կցվածքում գտնվող պահակակետը տեղադրված է լեռնագագաթի խորշում: Ոչ բարձր պարիսպներով շրջապատված հրապարակի վրա տեղավորված էին երկհարկանի աշտարակը և պահականոցը՝ մի քանի հոգու համար: Նման ամրություններում ջրամատակարարումը շատ դժվար էր: Ջուրը բերվում էր հեռու տեղերից, կամ էլ անձրևներից հավաքվում էր բաց ավազաններում, որոնք Ախթալայում փորված էին լեռնազանգվածի մեջ:

Հարթավայրային ամրությունները սովորաբար ունեին պարիսպների անընդմեջ գիծ, որոնք կազմում էին փակ օղակ: Հարթավայրային ամրության բնորոշ օրինակ է Դվինը: Դյուբուա դե Մոնպերեի և Ռ. Կեր-Պորտերի 18-րդ դարում կազմած գլխավոր հատակագծի համաձայն, պարիսպներն ունեն մոտիկ տեղադրված աշտարակներ և տեղ-տեղ բարձրանում են երկու շարքով [6]:

Հավանաբար, Վաղարշապատը ևս ունեցել է նույնանման ամրություններ, որոնց մնացորդներն անցյալ հարյուրամյակում դեռ պահպանված էին: Սա հաստատվում է 1827թ. կատարված գծագրով [7]: Գլխավոր հատվածագծի ընդգրկած տարածությունը հյուսիսից եզերվում է Վաղարշապատ բնակավայրով, արևելքից ու հարավից՝ Գայանե և Հոփսիմե վանքերով, արևմուտքից՝ ոռոգող ջրանցքով:

Պարիսպների փակ օդակ ունեին նաև ոչ մեծ մակերեսի աշտարակավոր ամրոցները, որոնք տեղավորված էին հարթ, բնական խոչընդոտներից ազատ վայրերում: Այդպիսի ամրոցներից է Տիգնիսի բերդը, կառուցված 9-րդ դարի վերջում և 10-րդ դարի սկզբում: Դրա հատակագիծն ուներ ուղղանկյուն բազմահարկ շենքի՝ դոնժոնի տեսք, բակի շուրջը եղած շինություններով (բնակելի և տնտեսական նշանակություն ունեցող շենքեր, ներառյալ ջրամբարը և բաղնիքը): Շենքի արտաքին կողմը ամրացված է հզոր, պատուհանային բացվածքներից զուրկ պարիսպներով և կիսաբլուրակ աշտարակներով (հաճախ խուլ), որոնք ունեն կոնսոլների վրա կախված եզրապատներ, որոնք Հայաստանում հայտնի են եղել վաղ ժամանակներում [1, էջ 312-314]: Դրանց գոյությունը հնարավորություն էր տալիս թշնամուն խոցել հենց պարսպի տակ: Ամրոցի պարիսպներին ընդհուպ մոտեցած թշնամու գլխին թափվում էր ոչ միայն նետերի, տեգերի, քարերի կույտ, այլև եռացրած ջուր [8]:

Տիգնիսի հիմնական շենքի շուրջը, մոտ տարածության վրա կառուցված է պաշտպանական երկրորդ օդակը, ավելի ցածր պարիսպներով և աշտարակներով, որոնք առաջացնում են նեղ միջանցք-անցուղի: Սրա գոյությունն անհնարին է դարձնում պաշարող մեքենաների (բաբաններ, երկաթե ծայրերով ծանր սայլեր, անվավոր աշտարակներ) օգտագործումը հիմնական ամրության՝ դոնժոնի դեմ: Երկրորդ արտաքին պաշտպանական գիծը կառուցվել է ավելի ուշ, հավանաբար 10-րդ դարում, երբ Հայաստանի շատ բերդերում ավելացվել են լրացուցիչ պարիսպներ: Հայկական բերդերում երկակի պարիսպները կառուցվում էին ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար: Սկզբում կառուցվում էր առաջին պարիսպը, հետագայում՝ երկրորդը, որն ավելի ցածր էր լինում: Երկրորդ պարսպի կառուցման ժամանակ առաջինը, անհրաժեշտության դեպքում, կարող էր բարձրացվել: Պարիսպների երկրորդ շարքի հանդես գալը պայմանավորված էր ոչ այնքան ռազմական գործողությունների հաճախակիությամբ, որքան ռազմահինժեներական արվեստի զարգացմամբ: Նույնատիպ ամրություններ կան Մաղասբերդում, Ղափլիում (այժմ Գուսանագյուղ), Ներքին Թալինում և այլ վայրերում:

Լեռնային ամրությունները, որոնք տեղադրված են բարդ լանդշաֆտ ունեցող վայրերում, հարթավայրային ամրություններից տարբերվում են հորինվածքային կառուցվածքով: Տարածությունը շրջափակող ուղղաձիգ ժայռերն ինքնին բնական, անմատչելի արգելքներ էին, հարձակվողների համար տեղ-տեղ բոլորովին անհաղթահարելի և պաշարող մեքենաներից ապահով: Այդ պատճառով էլ լեռնային պայմաններում, ամրոցի կառուցման համար նախապատվությունը տրվում էր ժայռոտ հրվանդաններին, որոնք եզերված էին արագահոս ջրերի խոր կիրճերով: Այդպիսի դեպքերում պարիսպները կազմում էին ոչ թե փակ օդակ, այլ կառուցվում էին միայն առանձին հատվածներում՝ հրվանդանը սարահարթի հետ միանալու տեղում և ժայռերի միջև:

Այդ տեսակետից հատկանշական է Անին, որը 5-րդ դարում Կամսարականների դղյակ-ամրոցն էր, իսկ 10-13-րդ դդ. դարձավ Շիրակի Բագրատունիների մայրաքաղաքը: Ամրոցը զբաղեցնում էր Ախուրյան և Անի գետերի կիրճերից առաջացած հրվանդանի վրա իշխող բլրի

գագաթը: Ամրոցի շուրջը բնակություն հաստատած բնակչության պաշտպանության համար Աշոտ Գ Բագրատունու օրոք, 963-964 թթ., պարանոցի ամենանեղ մասում կառուցվել են հրակնատներ և կիսաբլուր վեց աշտարակներ ունեցող քաղաքային պարիսպներ: Սմբատ Բ-ի օրոք, 989 թ. կառուցվեցին նոր պարիսպներ, դեպի հյուսիս, «Աշոտյան» պարիսպներից բավականին հեռու, Իգաձոր և Գայլաձոր գետերի կիրճերի առավելագույն մոտեցման տեղում [9]: Նոր պարիսպներն ունեին բազմաթիվ խիտ առ խիտ տեղադրված, կիսաբլուր աշտարակներ: Որպես բացառություն, միայն կիրճի զառիթափ լանջի մոտ գնվող աշտարակներն էին քառակուսի: Մեծ, քառակուսի քարերով շարված պարիսպներն ու աշտարակները վերջանում էին ատամներով: Առանձին աշտարակներ և պարիսպներ էին կառուցվում կիրճի ստորոտից քաղաք տանող ճանապարհների վրա:

Լոռիքերը քաղաքը նույնպես տեղադրված է Ձորագետ և Միսխանա գետերի կիրճերից առաջացած հրվանդանի վրա: Կիրճերի լանջերն այնքան ուղղաձիգ են, որ դրանց երկարությամբ, քաղաքի ամբողջ տարածության վրա, արհեստական ամրություններ կառուցելու հարկ չէր եղել: Քաղաքային կամուրջներն ու ավի երկայնքով ձգվող ճանապարհը պաշտպանելու համար միայն, ռազմավարական տեսակետից հարմար տեղերում, տարբեր կետերի վրա կառուցվել են ոչ մեծ, մարտական և պահակային աշտարակներ ու պարիսպներ: Տեղանքի բնական պայմանները հնարավորություն են տվել սահմանափակվել արհեստական պաշտպանական գծի նվազագույն երկարությամբ: Քաղաքի հին մասը, կիրճերի միջև եղած նեղ տեղում, պաշտպանված է մոտիկ դասավորված, կիսաբլուր հատակագիծ և քառանկյունի աշտարակներ ունեցող հզոր պարսպով, որի անառիկությունն ուժեղացնում է հոսող ջրով լցված խրամատը: Միակ դարպասը գտնվում է պարսպի հյուսիսային ծայրում, Միսխանա գետի կիրճից բարձրացող ճանապարհի մոտ:

Հայաստանի գլխավոր և ամենից աչքի ընկնող բերդերից մեկը՝ Ամբերդը, տեղադրված է բարձր լեռնային շրջանում, եռանկյուն տեսք ունեցող, գրեթե անմատչելի ժայռի վրա, որը շրջապատված է Արխաշան և Ամբերդ գետերի խոր կիրճերով: Ինչպես ենթադրում է Ն.Տոկարսկին, ամրոցը կառուցվել է 12-րդ դարում [10]: 7-րդ դարում Ամբերդը զբաղեցրել է ձգված հրվանդանի մի մասը, որը կից էր ամրոցին և շրջապատված էր կիսաբլուր հենապատեր ունեցող պարիսպներով: Դարպասը տեղադրված էր պալատի մոտ՝ արևմտյան կողմում: 11-րդ դարում, երբ բնակչությունը զբաղեցրեց ամբողջ հրվանդանը, ամրոցի տերեր Պահլավունի իշխաններն ամրացրին ոչ միայն պալատը, այլև բնակավայրը: Արխաշան գետակի զառիվեր ավի երկարությամբ, բնականորեն քիչ պաշտպանված տեղերում կառուցվեցին նոր պարիսպներ և կիսաբլուրակ հատակագծով աշտարակներ: Պալատի մոտ, ամրոցի արևելյան մասում կառուցվեցին նոր, ավելի լայն դարպասներ: 12-13-րդ դարերում հին դարպասների մոտ կառուցվեց մեծ, ուղղանկյուն աշտարակ, հին ճանապարհով երթևեկությունը պաշտպանելու նպատակով:

10-րդ դարի բերդերից են Բջին՝ Հրազդան գետի ափին և Կայանբերդը՝ Դեբեդ և Ժիվան գետերի կիրճերի միացման տեղում: Բջին ամրոցը զբաղեցնում է բավական մեծ տարածություն զբաղող ուղղանկյունաձև ժայռի բարձունքը, որը, գրեթե ամբողջ պարագծով եզրափակված է անմատչելի ժայռերով: Հարավարևմտյան զուգահեռ կողմի մի փոքրիկ հատվածն է միայն, որ թույլ է տալիս բարձրանալ թեք լանջով, որ ամրացված է կիսաբլուրակ կոնտրֆորսեր ունեցող հենապատերով, որոնք դասավորված են երկու շարքով, աստիճանաձև: Իրենց դասավորությամբ պարիսպները համախմբում են ուղղահայաց ժայռերն անջատման տեղերում:

Այլ կառուցվածք ունեւ Կայանբերդը, որ կարևոր դեր է խաղացել մոնղոլական արշավանքների ժամանակ: Կայանբերդում ոչ միայն պահպանվել են Հաղպատի վանքի գանձերը, այլև պատսպարվել է տեղի բնակչությունը: Ամրոցը կանգնած է ոչ մեծ բարձունքի վրա, որն ունի գաղիթափ լանջեր, որոնց անմատչելիությունն ուժեղացվում էր լայն, կիսաբլուրակ աշտարակներ ունեցող բարձր պարիսպներով: Մուտքը հարավային կողմից էր, որտեղ հասնելու համար բավական տարածություն պետք էր անցնել ամրոցի պարիսպների տակով: Ռելիեֆի պատճառով բարձունքի տարածքը բաժանված էր տարբեր բարձրություն ունեցող երկու մասերի: Պարիսպներին կից կառուցված շինություններում կային ջրամբարներ, որոնց շուրջը կավե խողովակներով ջուրը բերվում էր լեռնային աղբյուրներից: Վերին հրապարակի արևելյան մասում Դսևանք (1233) եկեղեցին է, որը թշնամու արշավանքների ժամանակ օգտագործվել է որպես պահակային աշտարակ:

Սյունիքի թագավորությունում կարևոր բերդեր էին համարվում 6-րդ դարից հայտնի Բաղաբերդը, Երնջակը, Որոտնաբերդը և 9-10-րդ դդ. Վերաբերող Սմբատաբերդն ու Սևանը: Ինչպես սրանք, այնպես էլ Սյունիքի շատ ուրիշ բերդեր կառուցվում էին դժվարամատչելի լեռնային բարձունքներում:

Բաղաբերդը, որտեղ 9-11-րդ դդ. հաճախ պահվում էին Տաթևի վանքի գանձերը, զբաղեցնում է երեք կողմից գաղիթափ լանջեր ունեցող քարաժայռի բարձունքը: Այդ բերդի տարածքը նույնիսկ լանջերի կողմից շրջապատված է երկշարք դասավորված, ուղղանկյուն և կիսաբլուրակ աշտարակներ ունեցող հաստ ու բարձր պարիսպներով: Լանջերի համեմատաբար խոցելի հատվածներն ամրացված են հենապատերով, որոնք ունեն աշտարականման կոնտրֆորսեր: Տեղ-տեղ լանջերը մշակված են ուղղահայաց պատերի ձևով, ինչպես Տուշպա բերդում, որը բարձրացնում է Բաղաբերդի պաշտպանունակությունը: Ավելի հզոր ամրություններ կային Սմբատաբերդում [11]: Կիսաբլուրակ աշտարակների հաստ պարիսպները կառուցվել են միայն հյուսիսային կողմում: Մնացած կողմերը շրջափակվել են ուղղաձիգ լանջեր ունեցող խոր կիրճերով: Գլխավոր դարպասը հյուսիսային կողմում էր, իսկ երկրորդական, ոչ մեծ դարպասները՝ արևելյան և արևմտյան կողմերում: Բերդը ներսից բաժանված էր երկու մեկուսացված մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ընդգրկում էր բնակելի և տնտեսական շինություններ, ժայռափոր ջրամբար և նույնիսկ՝ ոչ մեծ միջնաբերդ: Այդպիսի

հեռատեսությունը պաշտպաններին ընձեռում էր մեծ հնարավորություններ, քանի որ մի մասի գրավման դեպքում, պաշարվածները կարող էին անցնել բերդի մյուս կողմը:

Երնջակ բերդը, ի տարբերություն վերը նկարագրվածների, ավելի ուժեղ էր ամրացված, կարող էր դիմանալ երկարատև պաշարման: Ա. Մեդրակյանի նկարագրությամբ, այն տեղադրված էր լեռան գագաթին և հյուսիսային կողմում ուներ եռաշարք հաստ պարիսպներ, որոնք ուժեղացված էին աշտարակներով [12]: Երկգագաթ բարձունքը պսակված էր միջնաբերդով և իշխանական պալատներով, որոնցում կային շքեղ զարդարված դահլիճներ:

Սյունիքի թագավորության բերդերի մեջ հատուկ տեղ ուներ Սևանը՝ տեղադրված համանուն կղզու վրա (այժմ թերակղզի): Կղզու ռազմավարական հարմար պայմանները, ջրի մակարդակից նրա բավական բարձր լինելը գնահատվել են դեռևս հնագույն ժամանակներում: Այդ ժամանակներում էլ, հավանաբար, կառուցվել են առաջին պաշտպանական շինությունները: 10-րդ դարի պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Սևանա կղզին հիշատակում է որպես ուժեղ ամրություն, որը Մրվանի կողմից առաջնորդվող արաբական զորքերը երկու տարի անընդհատ չկարողացան գրավել [13]:

Եզրակացություն

Ամփոփելով կարելի է նշել, որ հայկական պաշտպանական կառույցների բազմաթիվ հուշարձաններ իրենցից ներկայացնում են պատկերավոր ապացույց հայ շինարարների բարձր վարպետության, որոնք ի վիճակի էին մշակելու ժամանակի պահանջներին համահունչ կոնստրուկտիվ և հորինվածքային լուծումներ:

Հիշատակված կառույցների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ժամանակի հայկական շինարվեստը դրսևորվել է շատ որոշակիորեն, քաղաքների և ամրոցների պաշտպանական կառույցներում կիրառվել են նույն հնարքները (միաշար, երկշար, երբեմն նաև եռաշար պարիսպներ, աշտարակներ, ջրլեցուն խանդակներ, մուտքերի հնարամիտ կազմակերպում, գաղտնուղի, ջրամատակարարման ապահովում և այլն): Ամրոցներն ունեցել են երկմաս, երբեմն եռամաս կառուցվածք (արտաքին, միջին և ներքին):

Այսպիսով, հայկական պաշտպանական կառույցները ժամանակի պահանջմունքներին համապատասխան ձեռք են բերել գործառական, ճարտարապետաշինարարական և գեղարվեստական նոր հատկանիշներ, որոնք և բնորոշում են հորինվածքների առանձնահատկությունները:

АРХИТЕКТУРА ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ АРМЕНИИ (ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНЫЙ ОБЗОР)

Ваграм Арменович Киракосян

Национальный университет архитектуры и строительства Армении, г. Ереван, РА
yahramkirakosyan@gmail.com

На Армянском нагорье сохранились многочисленные оборонительные сооружения, в основном построенные в позднем средневековье. Новые методы эффективной защиты разрабатывались в

соответствии с разнообразием тактик нападения и видов оружия. Особое внимание уделялось наиболее правильному использованию естественных защитных условий местности. Рассмотрены развитие их композиции в соответствии с требованиями времени, приобретенные эксплуатационные, архитектурно-строительные и художественные черты, которые и характеризуют композиционные особенности.

Ключевые слова: оборонительные сооружения, крепости, армянская архитектура, средневековая архитектура

ARCHITECTURE OF ARMENIAN FORTIFICATIONS (HISTORICAL-ARCHITECTURAL OVERVIEW)

Vahram Kirakosyan

National University of Architecture and Construction of Armenia, Yerevan, RA

vahramkirakosyan@gmail.com

There are numerous fortifications, mostly built in the late middle ages preserved on the Armenian Highlands. New methods of effective protection were developed in accordance with the variety of attack tactics and types of weapons. Particular attention was paid to the most appropriate use of natural protective conditions of the area. The development of their composition in accordance with the requirements of time, acquired operational, architectural and construction and artistic features, which characterize the compositional features is considered.

Keywords: defensive structures, fortress, Armenian architecture, medieval architecture

Գրականություն

1. **Թորամանյան Թ.** Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հատ.1. - Երևան: Արմֆան հրատ., 1942. - 315 էջ:
2. **Սովսեն Խորենացի**, գիրք 3, գլ. ԻԸ:
3. **Витрувий**. Десять книг об архитектуре. - М.: Изд-во Всес. академии архитектуры, 1936. - С. 32-33.
4. **Աբրահամյան Վ.** Արհեստները Հայաստանում 4-18 դարերում. - Երևան, 1956. - էջ 66-84, 268:
5. **Առաքելյան Բ.** Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9-13 դարերում. - Երևան, 1958. - էջ 142-153:
6. **Հարությունյան Վ.** Հայկական ճարտարապետության պատմություն. - Երևան: Լույս հրատ., 1992. - էջ 66-67:
7. **Халпахчян О.** Гражданское зодчество Армении. - М.: Издательство литературы по строительству, 1972. - С. 17.
8. **Creswell K.A.C.** Fortification in Islam before a.d. 1950. - London, 1952. - P. 91.
9. **Орбели И.О.** Развалины Ани. - СПб., 1911. -С. 48.
10. **Орбели И.А.** О двух терминах в надписях Ани // Известия Российской Академии истории материальной культуры. - Л., 1921. - Т. I. -С. 114.
11. **Մնացականյան Ստ.** Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը. - Երևան: ԳԱ հրատ., 1961. - էջ 196-197:

12. Մեղրակեան Ա. Հնութիւնն հայրենեաց գաւառին Երանջակայ. - Վաղարշապատ, 1872. - էջ 94-95:

13. Դրասխանակերտցի Հ. Հայոց պատմություն. - Երևան: ԵՊՀ հրատ., 1996. - էջ 94:

References

1. **Toramanyan T.** (1942), *Nyuter haykakan chartarapetutyun patmutyan* [Materials of the history of Armenian architecture]. vol. 1, Yerevan, ARMFAN Publ., 315 p. (in Armenian)
2. **Movses Khorenatsi**, *book 3*, chapter 28. (in Armenian)
3. **Vitruvius** (1936), *Desyat knig ob arxitekture* [Ten books on architecture]. Moscow, All-Union Academy of Architecture publ., pp. 32-33. (in Russian)
4. **Abrahamyan V.** (1956), *Arhestnery Hayastanum 4-18 darerum* [Crafts in Armenia from the 4th to 18th centuries]. Yerevan, pp. 66-84, 268. (in Armenian)
5. **Arakelyan B.** (1958), *Qaghaqnery ev arhestnery hayastanum 9-13 darerum* [Cities and Crafts in Armenia in the 9-13 Centuries]. Yerevan, pp.142-153. (in Armenian)
6. **Harutyunyan V.** (1992), *Haykakan chartarapeutyun patmuyun* [History of Armenian Architecture]. Yerevan, Luys Publ., pp. 66-67. (in Armenian)
7. **Khalpakhchyan H.** (1972), *Grajdanskoye zodchestvo Armenii* [Civil architecture of Armenia]. Moscow, pp. 17. (in Russian)
8. **Creswell K.A.C.** (1952), *Fortification in Islam before a.d. 1950*, London, pp. 91.
9. **Orbeli I.O.** (1911), *Razvaliny Ani* [The ruins of Ani]. St.P., pp. 48. (in Russian)
10. **Orbeli I.A.** (1921), *O dvux terminax v nadpisyax Ani* [About two terms in the inscriptions of Ani], *Proceedings of the Russian Academy of History of Material Culture*, Leningrad, book I, pp.114. (in Russian)
11. **Mnacakanyan S.** (1961), *Haykakan chartarapetutyun Syuniki dprocy* [Syunik school of Armenian architecture], Yerevan, National Academy of Sciences of the RA Publ., pp. 196-197. (in Armenian)
12. **Sedrakyan A.** (1872), *Hnutyun hayrenyacy gavarin Ernjakay* [History of Armenain Ernjak gavar]. Vagharshapat, pp. 94-95. (in Armenian)
13. **Draskhanakertsi H.** (1996), *Hayoc patmutyun* [History of Armenia]. Yerevan, YSU Publ., pp. 94. (in Armenian)

Գիրական Վահրամ Արմենի (ՀՀ, ք. Երևան) – ՃՀՀԱՀ, Ճարտարապետության տեսության, պատմաճարտարապետական ժառանգության վերականգնման և վերակառուցման, գեղեցիկ արվեստի և պատմության ամբիոն, ասպիրանտ, (+374)77634521, vahramkirakosyan@gmail.com:

Киракосян Ваграм Арменович (РА, г. Ереван) - НУАЧА, кафедра Теории архитектуры, реставрации и реконструкции историко-архитектурного наследия, изящных искусств и истории, аспирант, (+374) 77634521, vahramkirakosyan@gmail.com.

Kirakosyan Vahram (RA, Yerevan) – NUACA, chair of Theory of Architecture, Restoration and Reconstruction of Historical Architecture Heritage, Fine Art and History, postgraduate student, (+374) 77634521, vahramkirakosyan@gmail.com.

Ներկայացվել է՝ 07.02.2018թ.

Ընդունվել է տպագրության՝ 15.02.2018թ.